

بسم الله الرحمن الرحيم

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک)

طرح پژوهشی

عرضه قواعد سرواژه‌سازی در زبان فارسی

مجری

سیدمهدی سمائی

همکار اصلی

زهرا دهسرایبی

آبان ۱۳۹۶

حقوق: پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران

طرح پژوهشی «عرضه قواعد سرواژه‌سازی در زبان فارسی» پیرو قرارداد شماره ۱۱۲۳۶ / ۳۳ مورخ ۱۰ / ۰۹ / ۱۳۹۵ میان پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (کارفرما) و سید مهدی سمائی اجرا شده است. گزارش حاضر یک جلد از مستندات این طرح است.

این گزارش و تمامی حقوق مادی آن بر اساس قانون حمایت حقوق مولفان و مصنفان و هنرمندان، مصوب ۱۳۴۸ و اصلاحیه‌های بعدی آن و همچنین آیین‌نامه‌های اجرایی این قانون متعلق به پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران و هرگونه استفاده از تمامی یا پاره‌ای از آن، شامل: نقل قول، تکثیر، انتشار، کاربرد نتایج، تکمیل و مانند آنها به صورت چاپی، الکترونیکی یا وسایل دیگر فقط با اجازه کتبی پژوهشگاه امکان‌پذیر است. نقل قول در حد هزار واژه در انتشارات علمی مانند کتاب و مقاله با درج اطلاعات کامل کتابشناختی، نیازی به مجوز پژوهشگاه ندارد. صحت مندرجات گزارش بر عهده مجری طرح پژوهشی است.

۳۳/۱۴۸۲۸

۱۳۹۶/۱۱/۰۴

ندارد

گواهی

انجام طرح پژوهشی:

◇ عنوان: عرضه قواعد سرواژه‌سازی در زبان فارسی

◇ مجری: دکتر سیدمهدی سمائی

◇ همکار: زهرا دهنسرای

◇ شماره قرارداد: ۳۳/۱۱۲۳۶

◇ تاریخ قرارداد: ۱۳۹۵/۹/۱۶

◇ تاریخ شروع: ۱۳۹۵/۹/۱۶

◇ تاریخ پایان: ۱۳۹۶/۹/۲۸

◇ ناظر: دکتر رامین گلشائی

در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران گواهی می‌شود. گزارش پایانی این طرح، بر پایه داوری در نشست ۲۷۴ (تاریخ ۱۳۹۶/۱۱/۳) شورای پژوهشی پژوهشگاه به تصویب رسیده است. لازم می‌دانم مراتب قدردانی خود را به مجری، همکار و ناظر این طرح تقدیم دارم.

سپهر آرزوی بهروزی
پرویز شهریاری
سرپرست معاونت پژوهش و آموزش

عرضه قواعد سرواژه‌سازی در زبان فارسی

مدیر طرح پژوهشی: سید مهدی سمائی، پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک).

نشانی: تهران، خیابان انقلاب، چهارراه فلسطین، شماره ۱۰۹۰، طبقه ۳، اتاق ۳۱۵

صندوق پستی: ۱۳۱۵۷۷۳۳۱۴ تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۹۴۹۸۰ (داخلی ۳۲۳)

وبگاه: <http://www.irandoc.ac.ir>

رایانامه: samai@irandoc.ac.ir

همکار اصلی: زهرا دهنسرای، پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک).

چکیده

سرواژه‌سازی یکی از فرایندهای واژه‌سازی و یکی از انواع اختصارسازی است. در این نوع واژه‌سازی با حروف آغازین کلمات یا با حروف آغازین و برخی حروف دیگر کلمات و اصطلاحات صورت‌های جدیدی ساخته می‌شود. قواعد کلی سرواژه‌سازی در زبان فارسی شبیه به قواعد سرواژه‌سازی در زبان‌های غربی است اما برخی ویژگی‌های خط فارسی و ویژگی‌های آوایی زبان فارسی و حتی مسائل فرهنگی نیز قواعد سرواژه‌سازی در زبان فارسی موثراند. نگارنده کوشیده است با بررسی مسائل سرواژه‌سازی در زبان فارسی قواعدی برای آن عرضه کند.

کلیدواژه‌ها: سرواژه، اختصارات، فارسی، صرف، واژه‌سازی، آغاز.

فهرست مطالب

عنوان	شماره صفحه
چکیده.....	الف
۱. فصل اول: مقدمه	۲
۱-۱. مقدمه	۲
۱-۲. پیشینه	۴
۱-۳. تعریف مسئله	۴
۱-۴. اهداف	۶
۱-۵. تعریف اصطلاحات	۶
۲. فصل دوم: قواعد همگون سرواژه‌سازی	۸
۲-۱. مقدمه	۸
۲-۱-۱. ویژگی‌های آوایی	۸
۲-۱-۲. ذائقه فارسی‌زبانان	۹
۲-۱-۳. ویژگی فرهنگی	۱۱
۲-۲. آغازسازی	۱۱
۲-۳. برخی مشکلات بانک‌های اطلاعات	۱۲
۲-۴. قواعد همگون سرواژه‌سازی فارسی	۱۳
۳. خلاصه	۱۸
۳-۱. خلاصه	۱۸
۴. مراجع	۱۹

فصل اول

مقدمه

۱-۱. مقدمه

کلمات جدید فارسی را به شیوه‌های گوناگون می‌سازند. عمده‌ترین شیوه ساخت کلمات جدید ترکیب^۱ و اشتقاق^۲ است. ترکیب از اجتماع دو یا چند کلمه مستقل یا از اجتماع یک کلمه مستقل و بن مضارع یا ماضی فعل ساخته می‌شود. کلمه‌ای که با فرایند ترکیب ساخته می‌شود کلمه مرکب نام دارد. با قرار دادن مقوله‌های اسم و صفت و قید در کنار یکدیگر یا قرار دادن این مقولات در کنار بن فعل می‌توان کلمه مرکب ساخت. اشتقاق فرایندی است که در آن از وند^۳ برای ساختن کلمات جدید استفاده می‌کنند. وندها را به پیشوند^۴ و پسوند^۵ تقسیم می‌کنند. وندها به مقولات اسم و صفت متصل می‌شوند و کلمه جدید می‌سازند. کلمه‌ای که با فرایند اشتقاق ساخته می‌شود کلمه مشتق می‌نامند. کتابخانه و خانه‌نشین کلمات مرکب و دانشمند و کوزه‌گر کلمات مشتق‌اند.

کلمات جدید زبان فارسی را متخصصان و ادیبان و زبان‌شناسان که از ساخت و کار زبان آگاه‌اند و یا مردم عادی بسته به نیاز و با استفاده از دانش ناخودآگاه زبانی خود می‌سازند.

یکی از شیوه‌های واژه‌سازی در زبان فارسی اختصارسازی^۶ است. اختصارسازی یکی از راه‌های اقتصاد زبانی است که زیف (۱۹۴۹) آن را در اواخر دهه پنجاه میلادی مطرح کرده است. کریستال (۱۹۹۷)

1. compounding

2. derivation

3. affixe

4. perfxe

5. suffixe

6. abbreviation

اختصار سازی را بخشی از فرایند واژه سازی می‌داند. به نظر او اختصار سازی شامل راه‌های مختلف کوتاه کردن کلمات است. ترخیم^۷ و ادغام^۸ و ساخت سرواژه^۹ و آغازها^{۱۰} از جمله شیوه‌های کوتاه کردن کلمات‌اند.

آلجود (۱۹۹۲) به اختصار سازی املائی و آوایی قائل است. اختصار سازی املائی نظیر آغاز سازی و سرواژه‌سازی و ترخیم و اختصار سازی آوایی مانند ساخت natch از قید naturally. گاهی نیز ممکن است کلمه مرکب به دو قسمت تقسیم شود و یکی از دو قسمت معنی کل کلمه مرکب را افاده کند. نظیر jet که صورت اختصاری jet plane است و معنی آن را می‌رساند.

به نظر آلجو (همان) گاهی نیز وندی مفروض حذف می‌شود و موجب پس سازی^{۱۱} می‌شود. مانند burgler که از burgler و typewrite که از typewriter ساخته شده است. ادغام نیز یکی دیگر از شیوه‌های اختصار سازی است که روی محور همنشینی یا گاهی روی محور جانشینی ساخته می‌شود. (همان)

دومرت (۲۰۰۶) به نوعی اختصار سازی اشاره می‌کند که در فضای مجازی مرسوم است. صورت‌هایی مانند BFN و afalk که به ترتیب به جای as far as I know و by for now به کار می‌رود. این نوع اختصارات در دهه هشتاد میلادی رایج شده و در ارتباطات الکترونیکی نظیر پست الکترونیکی (ای‌میل) و چت‌روم و پیامک به کار می‌رود.

بائر (۲۰۰۴) در بحث اختصار سازی از پدیده الفباسازی^{۱۲} نام می‌برد. به نظر بائر الفباسازی یعنی اجتماع حروف آغازین و گاه غیر آغازین کلمات برای ساختن اسمی جدید. او سرواژه و آغاز را از انواع الفباسازی می‌داند. او تاکید می‌کند که اصطلاحات این حوزه تثبیت شده و استاندارد نیست و آغاز یا اختصار سازی ممکن است به جای الفباسازی به کار برود. (همان)

7. clipping

8. blending

9. acronym

10. initialism

11. back formation

12. alphabetism

۲-۱. پیشینه

در منابع مربوط به اختصارات به جستجوی پیشینه آن در ماقبل تاریخ و قرون وسطی پرداخته‌اند. در جزوه‌ای که گروه اختصارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی درباره اختصارات تهیه کرده است، قدمت اختصارات را به قدمت زمان ابداع خط می‌داند.^{۱۳} در جزوه سابق‌الذکر به مثال‌هایی از خط میخی فارسی باستان و متون کهن یونانی و متون کهن قرون اولیه هجری شمسی اشاره شده است. شریفی (۱۳۸۸) نیز مثال‌هایی را از نوشته‌های یونانی باستان و قرون وسطی و قرآن کریم و آثار عبری باستان ذکر کرده است.

نخستین تحقیق درباره اختصارات را می‌توان مربوط به گروه اختصارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی دانست.^{۱۴} به جز شریفی (۱۳۸۸) که در رساله کارشناسی ارشد خود به مسئله اختصارات پرداخته است، است، کافی (۱۳۷۰) و مهدیان و دیگران (۱۳۸۷) و آهنی (۱۳۹۱) نیز درباره اختصارات پژوهش کرده‌اند. اما نخستین اثری که در آن مشخصاً به سرواژه‌ها پرداخته شده رساله کارشناسی ارشد هراتی (۱۳۸۵) است. نخستین اثری که در آن به مسائل نظری سرواژه‌ها پرداخته شده نیز مقاله سمائی (۱۳۹۰) است.

۳-۱. تعریف مسئله

اختصارات صور کوتاه شده کلمات و عبارات‌اند. هدف از اختصار سازی قبل از اختراع کاغذ برای صرفه‌جویی در حجم نوشته بوده ولی اختصار سازی در عصر جدید به سبب افزایش حجم اطلاعات و چابک شدن جامعه است. (کافی، ۱۳۷۰) اختصارات را به پنج صورت می‌سازند:

الف. ترخیم

ب. فشرده‌سازی^{۱۵} (حذف حروف میانی کلمه)

ج. ادغام

د. سرواژه‌سازی

^{۱۳}. گزارشی از فعالیت گروه اختصارات، ۱۳۷۸، جزوه چاپ نشده فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

^{۱۴}. کمیته‌ای برای سرواژه‌سازی از اصطلاحات علمی در فرهنگستان زبان و ادب فارسی فعالیت می‌کند. اعضاء کمیته عبارتند از: این نگارنده و نسرین پرویزی (معاون گروه واژه‌گزینی)، دکتر شهین نعمت‌زاده (مشاور گروه واژه‌گزینی)، مهندس علی کافی، دکتر علاءالدین طباطبایی (مشاور گروه واژه‌گزینی).

سرواژه‌سازی یکی از فرایندهای واژه‌سازی و یکی از اشکال اختصارسازی است. در این نوع واژه‌سازی با حروف آغازین کلمات یا اصطلاحات و یا با حروف آغازین کلمات و برخی دیگر از حروف کلمات صورت جدیدی ساخته می‌شود (آرونوف و فادمن، ۲۰۰۵)، در اغلب منابع بر سر این تعریف اتفاق نظر هست (کریستال، ۱۹۹۲؛ بائر، ۱۹۹۶). در برخی منابع نیز بین سرواژه الگو^{۱۶} و الفباسازی الگو^{۱۷} تفاوت قائل‌اند و صورتی نظیر FIAT را که با تلفظ حرف به حرف خوانده می‌شوند الفباسازی الگو خوانده‌اند (روآ، ۲۰۰۶). الفباسازی الگو را اغلب آغازسازی می‌نامند. در اغلب این تعاریف این معنی نیز نهفته است که آغازسازی یکی از اشکال سرواژه‌سازی است. اما گاهی نیز این دو را تلویحاً مستقل از یکدیگر دانسته‌اند (آلجو، ۱۹۹۲). در بعضی منابع الفباسازی و آغازسازی را مترادف دانسته‌اند. (کریستال، ۱۹۹۲) ولی در اغلب منابع فقط اصطلاح آغازسازی به کار رفته و اسمی از الفباسازی نیامده است. در طرح حاضر اصطلاح سرواژه لفظی شامل است و هم به معنی سرواژه به کار می‌رود و هم آغاز. در مواقعی که لازم است این دو اصطلاح از یکدیگر تفکیک شوند از دو اصطلاح سرواژه و آغاز در تقابل با یکدیگر استفاده می‌شود یا توضیحی اضافه می‌شود.

از ساختار صرفی اصطلاح سرواژه چنین برمی‌آید که این لفظ به ساختن واژه با حروف آغازین کلمات دلالت می‌کند. این اصطلاح در فارسی تا حدی با تسامح و از روی ساختمان صرفی معادل لاتین آن ساخته شده است.^{۱۸} تسامح بدین معنی که سرواژه همواره با حروف آغازین کلمات ساخته نمی‌شود و گاهی چند حرف آغاز واژه یا حروفی از میان یا انتهای واژه ممکن است در ساختن سرواژه به کار می‌رود یا حروفی از آن به ضرورت حذف و حروف دیگری متناسب با ویژگی‌های آوایی زبان اضافه شود. اما سرواژه‌ای که فقط با حروف آغازین کلمات ساخته شده باشد متعارف‌ترین آنها است. این نوع متعارف اگر به صورت کلمات معمولی زبان (کلمات بالفعل یا بالقوه) خوانده شود همان سرواژه الگو و اگر با تلفظ حرف به حرف خوانده شود آغازسازی یا الفباسازی الگو است. (سمائی، ۱۳۹۰)

در سرواژه‌سازی صورت مکتوب ملاک است نه تلفظ. یعنی سرواژه با حروف ساخته می‌شود نه با آواها. مثلاً وقتی کلمه‌ای در زبان انگلیسی با آوای «چ» آغاز می‌شود ولی آن را در خط با "ch" نشان

16. prototypical acronym

17. prototypical alphabetism

۱۸. Acronym از acro و onyme ساخته شده و ساختارش شبیه به ساختار اصطلاح «سرواژه» است.

می‌دهد، سرواژه مفروض با حرف "C" ساخته می‌شود.^{۱۹} در آغاز ساز یا الفبا سازی نام حروف را ملاک تلفظ قرار می‌دهند نه ارزش آوایی آن را مثلاً MT را ام‌تی می‌خوانند. سرواژه‌سازی را به همین دلیل فرایندی تصنعی می‌دانند. (آرونوف و فادمن، ۲۰۰۵)

سرواژه‌سازی علیرغم قواعد کلی‌اش مشکلات خاصی در زبان فارسی دارد. ویژگی‌های بومی زبان‌ها تأثیراتی در قواعد سرواژه‌سازی می‌گذارد. این مشکلات موجب تشتت در ساخت این نوع فرایند واژه‌سازی می‌شود. این مسئله هم در ساخت سرواژه‌ها و هم در ساخت معادل کلمات و اصطلاحات بیگانه وجود دارد. نحوه ثبت سرواژه‌ها و چگونگی خوانش آنها نیز از جمله مشکلات است. تشتت‌های سابق‌الذکر در جستجوی کاربران بانک‌های اطلاعات نیز اخلال ایجاد می‌کند. موضوع این طرح بررسی مشکلات سرواژه‌سازی و عرضه قواعدی همگون برای آن است.

۴-۱. اهداف

بررسی مشکلات سرواژه‌سازی در زبان فارسی و عرضه قواعد مربوط به آن.

۵-۱. تعریف اصطلاحات

الف. اختصارسازی: یکی از فرایندهای واژه‌سازی است که در آن با کوتاه کردن کلمات و عبارات صورت جدیدی ساخته می‌شود.

ب. واژه‌سازی: فرایندی است که در آن واژه‌های جدیدی در زبان ساخته می‌شود. اختصار سازی و اشتقاق و ترکیب و جعل واژه از دیگر فرایندهای واژه‌سازی است.

ج. سرواژه‌سازی: نوعی اختصارسازی و یکی از فرایندهای واژه‌سازی است که در آن با حروف آغازین یا برخی دیگر از حروف کلمات صورت جدیدی ساخته می‌شود و به صورت کلمات موجود در واژگان زبان یا کلمات خوش ساخت بالقوه^{۲۰} خوانده می‌شود.

د. آغاز: شکل کوتاه شده‌ای است که با حروف آغازین کلمات یا گاهی با حروف آغازین کلمات و حروف میانی و حروف پایانی کلمات ساخته می‌شود و حرف به حرف خوانده می‌شود.

^{۱۹}. چون حرف و آوای آغازین کلمات در خط فارسی مطابقت دارند این مورد در سرواژه‌سازی زبان فارسی صادق نیست.

فصل دوم

قواعد همگون سرواژه‌سازی

۲-۱. مقدمه

افزایش حجم اطلاعات در دهه‌های اخیر باعث شده که روند سرواژه‌سازی پایه‌پای روند واژه‌سازی زبان فارسی شتاب روزافزونی بگیرد. از آنجایی که سرواژه‌سازی پدیده‌ای وارداتی و قرضی است و از زبان‌های اروپایی و عمدتاً از زبان انگلیسی و زبان فرانسوی وارد زبان فارسی شده هنوز به رنگ ویژگی‌های بومی درنیامده و غالباً در حوزه‌های تخصصی و حوزه‌های علمی کاربرد دارد.^۱ از این رو بدیهی است که روند سرواژه‌سازی و مسائل آن را باید در حوزه‌های تخصصی و آثار دانشگاهی و نهادهای علمی جستجو کرد.

سه عامل در سرواژه‌سازی زبان فارسی تاثیر می‌گذارد. عامل نخست ویژگی‌های آوایی زبان فارسی است. عامل دوم ذائقه فارسی‌زبانان است. عامل سوم ویژگی فرهنگی است.

۲-۱-۱. ویژگی‌های آوایی

یکی از مشکلات خط فارسی فقدان نشانه برای ضبط حرکات است.^۲ یادگیری تلفظ کلماتی که مصوت‌های کوتاه a و e و o در آنها به کار رفته باشد سماعی است (سمائی، ۱۳۹۰). نبودن حروفی برای ضبط حرکات دو پیامد در سرواژه‌سازی دارد:

الف. پیامد نخست در مورد تلفظ سرواژه‌ها است. بدین معنی که سرواژه‌ها تا حدی به اختیار گویشوران تلفظ می‌شوند. می‌توان گفت حرکات مصوت‌های بالقوه‌ای هستند که به کار سهولت تلفظ

۱. سرواژه‌سازی به صورت پراکنده در زبان فارسی معاصر وجود داشته و متخصصان و مردم سرواژه‌هایی را می‌ساخته‌اند. هما (هواپیمایی ملی ایران) و ساواک (سازمان اطلاعات و امنیت کشور) و تخم (تلفن، خانه، ماشین) و چمن (چاکر، مخلص، نوکر)، سی‌جی (سیگار) از این دست سرواژه‌ها است.

۲. خط فارسی حروفی برای نشان دادن مصوت‌های کوتاه یعنی /a/ و /o/ و /e/ ندارد.

می‌آیند. این امکان که بتوان مصوتی را به دلخواه در بین صامت‌ها قرار داد باعث می‌شود که از آغازسازی در زبان فارسی کمتر استفاده شود زیرا درج مصوت اختیاری در بین صامت‌ها موجب می‌شود که سرواژه به صورت کلمه خوش ساخت بالفعل یا بالقوه تلفظ شود. (همان)

ب. پیامد دیگر چندگانه شدن تلفظ سرواژه است. نبودن نشانه برای ضبط حرکات باعث دلبخواه شدن نحوه تلفظ و در نتیجه چندگانگی تلفظ می‌شود. این امر در مورد سرواژه‌هایی که شبیه الفاظ موجود زبان فارسی اند صدق نمی‌کند. ضمناً از آنجایی که سرواژه‌های تخصصی در حوزه‌های مشخصی به کار می‌روند به تدریج توافقی سماعی در بین اهل فن در نحوه تلفظ آنها به وجود می‌آید.

۲-۱-۲. ذائقه فارسی‌زبانان

گرایش خاصی در سرواژه‌سازی فارسی وجود دارد که ویژگی‌های آوایی زبان فارسی در آن بی‌تاثیر نیست. (ر.ک: ۲-۱-۱) به نظر می‌رسد فارسی‌زبانان تمایل به ساختن سرواژه‌هایی دارند که شبیه کلمات موجود بالفعل یا بالقوه زبان فارسی است. بدیهی است یادگیری و به خاطر سپردن سرواژه‌هایی از این دست برای اهل زبان آسان‌تر است. (بنگرید به [۱-۱-۲](#)) در اینجا فهرستی از برخی سرواژه‌های ساخته شده در زبان فارسی عرضه می‌شود:

□ ناکا = نشانگان اکتسابی کمبود ایمنی

□ رُخک = رساننده خدمات کاربردی

□ خار = خواست اکسیژن زیست شیمیایی

□ خاش = خواست اکسیژن شیمیایی

□ واج = واکنشگاه آب‌جوشان

□ نوبک = نشست و برخاست کوتاه

□ قاپ = قرارداد انتقال پرونده

□ سام = سامانه اطلاعات مکانی

□ ساد = سامانه اطلاعات داخلی

□ برفاد = برنامه‌ریزی قرض بنیاد

□ بازاک = بازده انتقال اکسیژن

□ ردا = رسوب الکترو استاتیکی

□ زنگام = زبان نشانه‌گذاری ابرمتنی

- ساز = سامانه اطلاعات زمین
- کم جم = کل مواد جامد محلول
- ماه = مرکز انرژی هسته‌ای
- متن = مرکز تحقیقات نیرو
- ماش = مرکز اطلاعات شبکه
- معجم = مواد جامد معلق
- شنگپ = شیوه‌نامه نگارشی گزارش پژوهشی
- شستا = شرکت سرمایه‌گذاری تامین اجتماعی
- پاد = پایگاه استراتژیک دانش
- مپنا = مدیریت پروژه‌های نیروگاه‌های ایران
- سمات = سازمان ملی اطلاعات تحقیقاتی
- ساعت = سامانه عرضه و تقاضا
- ادکا = انجمن دانشجویان کتابداری و اطلاع‌رسانی
- سامدان = سامانه مدیریت داده‌نامه
- فشینه = فشار شن‌پذیری کمینه
- راگوت = راهنمای گویای تعاملی
- ثاب = ثبات انتقال بازخوردی
- شاد = شبکه اجتماعی دانش‌آموزان

علیرغم گرایش فارسی‌زبانان به ساختن سرواژه‌هایی به شکل کلمات موجود زبان فارسی یا کلمات خوش ساخت بالقوه در مواردی نیز آغاز ساخت می‌شود. آغازها را غالباً متخصصان برای کاربرد در حوزه‌های تخصصی می‌سازند و مردم تمایلی به ساخت این گونه اختصار ندارند. آغازها به دو علت ساخته می‌شوند. نخست به سبب تمایل برخی متخصصان به این شیوه اختصار سازی و دیگر به دلیل مشکلاتی که در نحوه هم‌نشینی برخی آواهای زبان فارسی رخ می‌دهد و باعث تنافر آوایی می‌شود. در بین آواهای زبان فارسی – که با سی و دو حرف نمایش داده می‌شوند – برخی از آنها به علت نزدیکی واجگاه (مخرج) ایجاد تنافر آوایی می‌کنند به نحوی که با درج حرکات اختیاری در بین آنها نیز نمی‌توان کلمه‌ای خوش‌آوا ساخت. در این مواقع معمولاً از آغازسازی استفاده می‌شود.

۳-۱-۲. ویژگی فرهنگی

سومین ویژگی در ساخت سرواژه‌ها توجه به مسئله فرهنگی است. در زبان فارسی از ساختن سرواژه‌های دشواژه‌ای پرهیز می‌شود. بدین معنی که دیدگاهی فرهنگی در سرواژه‌سازی فارسی وجود دارد و اگر سرواژه به الفاظ تابو شباهت داشته باشد از ساختن آن اجتناب می‌شود. مثلاً به جای ساختن سرواژه «شمر» از «شیمیایی» میکروبی، راکتوری، آغازۀ «ش.م.ر» و به جای سرواژه «انکا» به جای «انجمن کتابداری ایران» صورت اختصاری «اکتا» ساخته می‌شود.

۲-۲. آغازسازی

حروف سه ویژگی دارند (روبینز، ۱۳۷۰):

□ الف- شکل حروف (صورت مکتوب حروف)

□ ب- ارزش آوایی (صورت ملفوظ حروف)

□ ج- نام حروف (اسمی هر حرف خارج از بافت)

غالب حروف انگلیسی- به جز /O/ ارزش آوایی و نام متفاوت از یکدیگر دارند. مثلاً /F/ و /g/ و /Q/ و /R/ و /y/ را به ترتیب اف و جی و کیو و آر و وای می‌نامند. در زبان فارسی ارزش آوایی و نام حروف به یکدیگر نزدیک‌تر است. مثلاً ز، خ، چ، ث، پ، ب، ر، ت نام و ارزش آوایی واحدی دارند ولی س، ک، ق، ا، ج، د، غ، ل، گ، م نام‌هایی متفاوت از ارزش آوایی‌شان دارند و به ترتیب سین، کاف، قاف، الف، جیم، دال، غین، لام، گاف، میم نامیده می‌شوند. این ویژگی در آغازسازی زبان فارسی تاثیر می‌گذارد:

هنگامی که آغازهای با حروفی نظیر «ا» و «ب» و «ر» ساخته شود فارسی‌زبانان می‌توانند از حرکات (مصوت‌های کوتاه) بالقوه استفاده کنند و آنها را به کلمه موجود یا بالقوه زبان فارسی تبدیل کنند. مثلاً چنانچه آغازهای نظیر «ا ب ر» ساخته شود فارسی‌زبانان با توجه به ویژگی آوایی زبان فارسی آن را «ابر» می‌خوانند که شبیه کلمه موجود در زبان فارسی است. در این حالت دو راه می‌توان اختیار کرد:

□ الف- از ساختن آغاز صرف‌نظر کرد و سرواژه‌ای شبیه کلمه موجود یعنی «ابر» ساخت.

□ ب- بین حروف نقطه گذاشت تا به شکل آغاز خوانده شود^۱ «ا.ب.ر».

۱. استفاده از نقطه در بین حروف یا حذف نقطه از جمله موارد افتراق شیوه‌نامه‌های نگارش رایج در دنیا است. برخی شیوه‌نامه‌ها از نقطه استفاده می‌کند و برخی استفاده نیم‌کنند. بدیهی است با این

۳-۲. برخی مشکلات بانک‌های اطلاعات

سرواژه‌های قرضی نیز همانند واژه‌های قرضی دارای معنی و تلفظ‌اند و با معنی و تلفظ مخصوص به خود وارد زبان مقصد می‌شوند. سرواژه‌های قرضی غالباً معنی ثابت و مشخصی دارند و در زبان مقصد دستخوش تغییرات معنایی نمی‌شوند. اما تلفظ این گونه‌های اختصاری ممکن است همانند کلمات قرضی متناسب با قواعد آوایی و هجایی زبان مقصد دگرگون شود. گاهی سرواژه‌ها از طریق متون وارد زبان مقصد می‌شوند. در این موارد نمی‌توان از ظاهر و صورت سرواژه پی به شکل تلفظ آنها برد. بدین معنی که اگر در بین حروف نقطه نباشد ممکن است به شکل آغاز یا به صورت کلمه تلفظ شوند و این یکی از مشکلات کاربران بانک‌های اطلاعات است. کاربر مفروض در مواجهه با صورتی نظیر *swot*^۱ که در میان حروف آن نقطه وجود ندارد نخواهد داشت آن را به صورت آغاز تلفظ کند یا کلمه بالقوه خوش ساخت.

همچنین است در مورد *Roms model* که مشخص نیست تلفظ رایج آن در زبان مبدا رامس است یا آر او ام اس. به همین ترتیب است صورت *MODIS* که مدیس و ام او دی آی اس ممکن است تلفظ شود.

جهت ارجاع دهی نیز یکی از مسائل بانک‌های اطلاعات است. بدین معنی که به مثل صورتی نظیر *swot* باید اصل باشد و صورت کامل به آن ارجاع داده شود یا بالعکس. بدیهی است کلمات و ساخت‌ها یا به شکل اصلی و کامل وارد زبان مقصد می‌شوند و یا به صورت اختصاری آنها با معنی و تلفظ -یا بدون تلفظ مشخص- در این حالت بهتر است هر یک از صورت‌هایی که پربسامدتر و شناخته‌شده‌تر است ملاک قرار گیرد و شکل دگرگفتی آن به صورتی که ملاک قرار گرفته ارجاع داده شود.

یکی دیگر از مشکلات بانک‌های اطلاعات مربوط به نقطه‌ای است که در بین حروف آغازها قرار می‌گیرد. چنانکه اشاره شد استفاده از نقطه در بین حروف آغازها یا حذف آن از موارد افتراق شیوه‌نامه‌های نگارش است (ر.ک. ۲-۲) بهتر است خط صورت مکتوب این دست آغازها با نقطه ثبت شود تا مانع از درج حرکات در بین آنها بشود و باعث شود فارسی‌زبانان آن را به شکل آغاز تلفظ کنند. (ر.ک ۲-۲ و ۲-۱-۱ و ۲-۱-۲).

یکی دیگر از مشکلات بانک‌های اطلاعات نحوه ثبت مصوت‌هایی است که در خط فارسی نشانه خاصی برای آنها جود ندارد. نظیر مصوت /a/ و /e/ که تلفظ انگلیسی آن‌ها در زبان فارسی با نشانه «ای» و مصوت /o/ و /u/ که هر دو به شکل «او» نوشته می‌شوند.

دو مشکل بعدی مربوط نحوه تلفظ سرواژه‌های کلمه مانند فارسی و استفاده از حروف بزرگ یا کوچک است. چنانکه ذکر شد عدم وجود نشانه‌ها در خط فارسی باعث می‌شود فارسی‌زبانان حرکات را به صورت اختیاری به کار ببرند و تلفظ‌های متفاوتی به وجود آید (ر.ک. ۱-۱-۲). این دست سرواژه‌ها چون در حوزه تخصصی ساخته و استفاده می‌شوند پس از مدتی تلفظی واحد پیدا می‌کنند. هر چند وجود تلفظ متفاوتی که به علت استفاده از حرکات اختیاری است مشکلی در جستجو ایجاد نخواهد کرد.

ثبت آغازهای لاتین نیز بهتر است به همان شکلی باشد که در زبان مبدا به کار می‌رود. بدین معنی که چه آغازها -با نقطه و بی نقطه- و چه سرواژه‌های کلمه مانند هر دو با حروف بزرگ لاتین ثبت شوند.

۲-۴. قواعد همگون سرواژه‌سازی فارسی

با توجه به مسائل گوناگونی موجود در سرواژه‌سازی زبان فارسی می‌توان قواعدی کاربردی را برای همگون کردن این شیوه اختصارسازی عرضه کرد:

۲-۴-۱- آن دسته صورت‌های اختصاری فارسی که از حروف آغازین کلمات یا از حروف آغازین کلمات و برخی حروف دیگر ساخته شده و شبیه کلمات موجود در واژگان زبان فارسی است یا شبیه به کلمات غیرموجود ولی خوش‌ساخت زبان فارسی است سرواژه نام دارد. مثال:

هُما = هواپیمایی ملی ایران

۲-۴-۲- آن دسته صورت‌های اختصاری فارسی که از حروف آغازین کلمات ساخته شده‌اند و در بین حروف آن نقطه وجود دارد آغاز نام دارد. مثال:

ش.م.ر = شیمایی، میکروبی، رآکتوری

ک.م.م = کوچکترین مضرب مشترک^۱

۱. سرواژه و آغاز را می‌توان با تسامح سرواژه نامید.

۲-۴-۳- تلفظ سرواژه‌هایی که در زبان فارسی ساخته می‌شود و به شکل کلمه خوانده می‌شود به دو صورت است:

الف- چنانچه سرواژه ساخته شده به شکل کلمات موجود و بالفعل زبان فارسی باشد طبیعتاً با همان تلفظ رایج خوانده می‌شود. مثال: هُما= هواپیمایی ملی ایران.

ب- چنانچه سرواژه ساخته شده به شکل کلمه‌ای خوش ساخت و بالقوه (غیرموجود در فهرست واژگان زبان فارسی) باشد تلفظ آن به اختیار اهل زبان یا براساس توافق سماعی متخصصان حوزه مربوط خواهد بود. مثال:

مجگم= معتادان جنسی گمنام

مپنا= مدیریت پرونده‌های نیروگاه‌های ایران

۲-۴-۴- تلفظ سرواژه‌هایی که حرف به حرف خوانده می‌شوند (آغازها) گاهی براساس ارزش آوایی حروف و گاهی با نام حروف است. مثال:

ش.م.ر.= شین.میم.ر. (شیمیایی. میکروبی. رآکتوری)

ب.م.م.= ب.میم.میم (بزرگترین مضرب مشترک)

ک.م.م.= ک.میم.میم (کوچکترین مضرب مشترک)

۲-۴-۵- در مواردی که واجگاه (مخرج) آواها باعث تنافر آوایی شود می‌توان به جای سرواژه از آغازه‌سازی استفاده کرد (ر.ک. ۲-۲)

۲-۴-۶- برای ساختن سرواژه حروف دیگری را نیز برای خوش آوایی به حروف آغازین افزود. مثال: ساعت= سامانه عرضه و تقاضا

۲-۴-۷- کلمات مرکب را که از دو کلمه مستقل یا بیشتر ساخته شده‌اند اما یک کلمه با یک معنی واحداند می‌توان به اختیار یک یا دو کلمه دانست و از حروف آغازین آنها در سرواژه‌سازی استفاده کرد. مثال:

شاد= شبکه اجتماعی دانش آموزان

شنگپ= شیوه‌نامه گزارش پژوهش

ساف= سازمان آزادی بخش فلسطین

۲-۴-۸- از آنجایی که فارسی‌زبانان گرایش به ساخت سرواژه‌های شبیه کلمات موجود یا بالقوه را دارند و حتی با افزودن حرکات در میان حروف آغازها آن‌ها را نیز شبیه کلمه تلفظ می‌کنند بهتر است در بین حروف آغازها نقطه گذاشته شود تا حرف به حرف خوانده شوند.

۲-۴-۹- از حروف ربط یا حروف اضافه گاهی در سرواژه‌سازی استفاده می‌شود و گاهی نمی‌شود.

مثال:

ساواک = سازمان اطلاعات و امنیت کشور

ساعت = سامانه عرضه و تقاضا

تبصره ۱: سرواژه‌ها و آغازهای قرضی یا حروف بزرگتر لاتین نوشته می‌شوند.

تبصره ۲: فاصله بین حروف آغازهای قرضی قراردادی است.

خلاصہ

خلاصه

۱-۳. خلاصه

این طرح دو فصل و بیست و یک مبحث و دو تبصره دارد (فصل نخست شامل پنج مبحث و فصل دوم شامل شانزده مبحث و دو تبصره) در مقدمه فصل نخست شامل کلیات سرواژه‌سازی و تشریح است که در اصطلاحات لاتین این حوزه وجود دارد. بدیهی است بی ثباتی اصطلاحات به زبان فارسی نیز سرایت کرده است. پس از عرضه پیشنهادی موز در باره پژوهش‌های ایرانیان درباره سرواژه‌سازی و در قسمت «بیان مسئله» مشکلات سرواژه‌سازی در زبان فارسی مطرح شده است.

در فصل دوم ابتدا عواملی که در سرواژه‌سازی فارسی موثراند بیان شده است. عواملی نظیر ویژگی‌های آوایی زبان فارسی و تمایز آن در نحوه تلفظ سرواژه‌ها و گرایش فارسی‌زبانان در ساخت سرواژه‌ها و مسائل فرهنگی تاثیرگذار در این حوزه. عدم وجود نشانه برای مصوت‌های کوتاه زبان فارسی (حرکات) و گرایش فارسی‌زبانان در ساخت سرواژه‌هایی که به کلمات موجود یا بالقوه زبان فارسی شباهت دارند و مشکلات تلفظ سرواژه‌ها و مسائل مربوط به آغازسازی در زبان فارسی از دیگر مطالب فصل دوم‌اند. در ادامه فصل دوم برخی مشکلات رایج کاربرد سرواژه‌ها در بانک‌های اطلاعات بررسی شده است. مشکلاتی نظیر نحوه تلفظ سرواژه‌های قرضی و ثبت صورت اصلی یا ارجاعی سرواژه‌ی در بانک‌ها و مشکلات نحوه ثبت مصوت‌های موجود در سرواژه‌ها با خط فارسی و نحوه تلفظ سرواژه‌های فارسی. در پایان فصل دوم قواعد همگونی برای سرواژه‌سازی عرضه شده است. این قواعد شامل تلفظ سرواژه‌ها و وحدت اصطلاح شناختی و نحوه ساخت و تلفظ آغازها است.

مراجع

- آهني، محمدرضا. ۱۳۹۱. اختصارات و کاربرد آن در نيروهاي مسلح، تهران، مجموعه مقالات نخستين همایش واژه‌گزینی نظامی، دفتر واژه‌گزینی نظامی ستاد کل نيروهاي مسلح.
- روبینز، آر. اچ. ۱۹۶۷. تاریخ مختصر زبانشناسی. ترجمه علی محمد حق شناس. ۱۳۷۰. تهران، نشر مرکز.
- سمائی، سید مهدی. ۱۳۹۰. سرواژه‌سازی در زبان فارسی و سرواژه‌های مصوب فرهنگستان زبان و ادب فارسی. نامه فرهنگستان ۱۲ (۱): ۱۳۳-۱۲۸.
- شریفی، لیلا. ۱۳۸۸. بررسی اختصار سازی مرزبان فارسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.
- صادقی، علی اشرف. ۱۳۷۱. شیوه‌ها و امکانات واژه‌سازی در زبان فارسی معاصر (۱). نشر دانش ۱۱ (۴): ۱۸-۱۲.
- کافی، علی. ۱۳۷۰. اختصارات و زبان فارسی، نشر دانش ۱۱ (۵): ۱۶-۱۴.
- مهدیان، هوشنگ و دیگران. ۱۳۸۷. سرواژه‌ها و اختصارات نظامی. فصلنامه اوج ۳ (۸ و ۹).
- هراتی تهرانی، معصومه. ۱۳۸۰. بررسی سرواژه‌سازی در زبان فارسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه پیام نور.

- Algeo, John. 1992. Abbreviation, in William Bright (editor in chief), *International encyclopedia of linguistics*, Vol I. Oxford: Oxford university press.
- Aronoff, M and Kirsten Fudeman, 2005. *Morphology*. Oxford, Blackwell.
- Baver, L. 1996. *English word formation*. Cambridge: Cambridge University press.
- Crystal, D. 1992. *An encyclopedic dictionary of language & Languages*. Oxford: Blackwell.
- Rua, P. Lopez. 2006. Nonmorpholoical word formation, in Keith Brown, *Encyclopedia of Language and linguistics*, Amesterdam, vol 8, Elsevier: pp. 675-678.
- Trask, R. L. 1993. *A dictionary of grammatical terms in linguistics*. London: Routledge.

- Deumert, A. 2006. Semantic change, the internet art text messaging, in Kate Brown (editor in chief), *Encyclopedia of language linguistics*, vol11. Amesterdam: Elsevier, pp.121-124.
- Zipf, G. K. 1949. *Human behaviour and the principle of least effort*. Calndys: Addison Wesley.
- Bauer, L. 2004. *A glossary of morphology*. Edinburg: Edinbury university press.

پیوست الف^۱

سرواژه: عبارت کامل	سرواژه: عبارت کامل
سام الکترونیک: سامسونگ الکترونیک	ارم: انجمن روزنامه‌نگاران مسلمان
شابک: شماره استاندارد بین‌المللی کتاب	بکفا: برنامه‌ریزی کامپیوتری فرایند آموزشی
شانا: شبکه اطلاع‌رسانی نفت و انرژی	پنها: پشتیبانی و نو سازی هلیکوپترهای ایران
شاجا: شهربانی جمهوری اسلامی ایران	تاکا: تولید ادوات کشاورزی اراک
شارح: شبکه اطلاع رسانی حوزه	جام: جامعه اسلامی مهندسين
صا ایران: صنایع الکترونیک ایران	جاما: جنبش آزادیبخش ملی ایران
صها: صنایع هواپیمایی ایران	حرکت: حسن رفتار و کردار ترافیک
فیپا: فهرست نویسی پیش از انتشار	رسا: رساننده سرویس اینترنتی
کاچیران: کارخانجات چرخ خیاطی ایران	رسا: (شرکت) رهاورد سازندگی آزادگان
کاد: کار و دانش	رافع: رشد استعدادهای فرزندان علی (ع)
کمال: کمیته ملی المپیک	رجا: راه آهن جمهوری اسلامی ایران
گاج: گروه آموزشی جوکار	رخک: رساننده خدمات کاربردی
ماجد: مرکز انتشارات جهاد دانشگاهی	رک: رجوع کننده (به)
نراجا: نیروی زمینی ارتش جمهوری اسلامی ایران	زنگام: زبان نشانه گذاری ابرمتنی
نک: نگاه کنید (به)	ساج: سیستم اطلاعات جغرافیایی
نهایا: نیروی هوایی ارتش جمهوری اسلامی ایران	ساف: سازمان آزادیبخش فلسطین
ناکا: نشانگان اکتسابی کمبود ایمنی	سما: سازمان مدارس آزاد اسلامی
ناب: نیروگاه اتمی بوشهر	سادا: سازمان اسلامی دانشجویان ایران
واکا: ویروس انسانی کمبود ایمنی	ساها: سازمان ارتباط هوایی ارتش
آزفا: آموزش زبان فارسی	سپهر: سیستم پرداخت همزمان رایانه‌ای
اصفا: اصطلاح‌نامه فرهنگی فارسی	سوپا: ساخت وسایل پزشکی ایران
اکتا: انجمن کتابداری ایران	سها: سرنگ هلال احمر ایران
بهاسامان: بهینه‌سازی مصرف انرژی ایران	امکان: اتحادیه مرکزی تعاونی‌های مصرف کارگران ایران
ژاجا: ژاندارمری جمهوری اسلامی ایران	باران: بنیاد آبادانی، رشد و توسعه ایران
ساتکاب: ساخت و تهیه کالای آب و برق (شرکت سهامی)	بهسامان: بهینه‌سازی مصرف انرژی ایران
سامد: سامانه مدیریت دادگان	پلاسکا: پلاستیک و کاغذ
سامدان: سامانه مدیریت داده نامه	پورا: پوست و روده ایران

۱. فهرست سرنام‌های پیوست الف از شریفی (۱۳۸۸) برداشته شده است.

تکنا: تحقیق، کاوش و تولید وسایل الکترونیک	سادا: سازمان اسلامی دانشجویان ایران
توانیر: تولید و انتقال نیرو	ساعس: سازمان عقیدتی سیاسی
ترابران: ترابری ایران	ساصد: سازمان صنایع دفاع ملی
جاما: جنبش آزادیبخش ملی ایران	سانجا: سازمان نقشه‌برداری جمهوری اسلامی ایران
جرس: شرکت خدمات فرهنگی اداری بازرگانی جوانان رهپوی سعادت	شایک: شماره استاندارد بین‌المللی کتاب
چاپخش: چاپ کردن و پخش کردن	شایم: شماره استاندارد بین‌المللی مجلات (پیابندها)
چوکا: چوب و کاغذ ایران	شارح: شبکه اطلاع‌رسانی حوزه
حرکت: حسن رفتار کردار ترافیک	شانا: شبکه اطلاع‌رسانی نفت و انرژی
حماس: جنبش حرکت مقاومت اسلامی فلسطین	شنپ: شماره نظام پزشکی
رجا: راه‌آهن جمهوری اسلامی	صها: صنایع هواپیمایی ایران
رافع: رشد استعدادهای فرزندان علی (ع)	فا: فناوری اطلاعات
رسا: رساننده سرویس اینترنتی	قاپ: قرارداد انتقال پرونده
زنگام: زبان نشانه‌گذاری ابرمتنی	کاپا: کتابداری و اطلاع‌رسانی پزشکی ایران
زاجا: ژاندارمری جمهوری اسلامی ایران	کما: کارخانجات مخابرات ایران
دافوس: دانشکده فرماندهی و ستاد	گاج: گروه آموزشی جوکار
سادا: سازمان اسلامی دانشجویان ایران	لجمن: لبه جلوی منطقه نبرد
ساف: ساطمان آزادیبخش فلسطین	لک: لر و کرد
سپهر: سیستم پرداخت همزمان رایانه‌ای	ماجد: موسسه انتشارات جهاد دانشگاهی
سمپاد: سازمان ملی پرورش استعدادهای درخشان	ماه: مرکز انرژی هسته‌ای
ساواک: ساطمان اطلاعات و امنیت کشور	متن: مرکز تحقیقات نیرو
سما: سازمان مدارس آزاد اسلامی	مجدا: مجله جامعه دندانپزشکی ایران
سماجا: ستاد مشترک ارتش جمهوری اسلامی	مجم: مواد جامد معلق
سمت: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها	مجمث: مواد جامد معلق ثابت
سوپا: ساخت وسایل پزشکی ایران	مجمف: مواد جامد معلق فرار
سها: سرنگ هلال ایران	ناجا: نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران

Abstract

Acronyms are a part word formation process and a type of abbreviation. An acronym is a word or name formed as an abbreviation from the initial letters in a phrase or a word. General rules of creating acronyms in Farsi are similar to others languages. However, some characteristics of Farsi script and phonetics, as well as cultural context play important role in creating acronyms in Farsi. This study aims to extract certain rules for creating acronyms in Farsi through reviewing the literature on acronymy.

Keywords: Acronym, abbreviation, Farsi, Morphology, Word formation, Initialism.

**Iranian Research Institute for Information Science and Technology
(IranDoc)**

Research Project

The Rules of Acronyms in Farsi

By:

Seyed Mehdi Samaei, Ph.D.

Collaborator

Zahra Dehsaraei

Autumn 2017